

ÇAĞDAŞ UYGURCADA OLASILIK İŞARETLEYİCİLERİ

Emre ÇETİNKAYA*

Öz: Kiplik mantıkta, göndericinin önermeye karşı tutumu olasılık ve zorunluluk karşılığıyla sunulur. En temel anlamda olasılık, bilginin doğruluk ve gerçeklik değeriyle ilgiliyken; zorunluluk dış dünyadan veya bireyin iç gerekliliklerinden kaynaklanan yükümlülük ifadeleriyle ilintilidir. Fakat iki anlamsal alanın birbirinden her zaman kesin sınırlarla ayrıldığı söylemek güçtür. Örneğin izin ifadeleri gönderici ve alıcı arasındaki yükümlülük ilişkilerine bağlıdır. Buna ek olarak önermede ortaya çıkan eylemin hayata geçebilmesi olasılık üzerine de kuruludur. Bu çalışmada da olasılık üst başlığında olanaklılık, olabirlik ve bilgisel olasılık ifadeleri Çağdaş Uygurca özelinde ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çağdaş Uygurca, Anlambilim, Kiplik, Olasılık, Olanaklılık, Olabirlik.

Possibility Markers in Modern Uyghur

Abstract: In modal logic, the addresser's attitude towards the proposition is reflected by the opposition of possibility and necessity. In the basic sense the possibility relates to the value of reality of knowledge, while the necessity is related to the statements of obligation originating from the outside world or the individual's internal requirements. But it is difficult to say that the two semantic categories are separated by definite boundaries. For example, permission statements are based on the relationship of obligations between the addresser and the addressee. In addition, the realization of the action in the proposition is based on probability. In this study, potentiality, probability and epistemic possibility expressions in possibility head will be discussed in terms of Modern Uyghur.

Keywords: Modern Uyghur, Semantic, Modality, Possibility, Probability, Potentiality.

1. Giriş

Çağdaş Uygurca, genetik ve tipolojik ölçütler baz alınarak yapılan Türk dilleri sınıflandırmalarında, Doğu veya Güneydoğu alt grubunda yer almaktadır (Doerfer: 1971: 175; Johanson 1998: 82). Eski Uygurca ve Çağatay yazı dilinin Özbekçeyle birlikte mirasçısı hatta doğrudan devamı sayılan Çağdaş Uygurca, bin üç yüz yıllık bir yazı geleneğine sahiptir. Bunun yanında tarihsel süreçte farklı dil ailelerinden dillerle etkileşim içinde olması, Çağdaş Uygurca'yı Türk dilleri arasında özel bir konuma yerleştirmektedir. Bu çalışmada, bu özel konum doğrultusunda Çağdaş Uygurca olasılık işaretleyicileri ele alınacaktır. Öncesinde, temelde olasılıktan ne anlaşılacağını doğru biçimde aktarabilmek için *kiplik* [modality] kavramının genel hatlarıyla üzerinde durulacaktır.

En temel hatlarıyla kiplik kavramı, tümceye kodlanan anlamlar karşısında konuşurun öznel tutum ve görüşlerini yansıtan anlambilimsel ulam olarak tanımlanabilir. *Kip* [mood] ise bu anlambilimsel ulamı işaretleyen dilbilgiselleşmiş

* Arş. Gör, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü- Ankara/TÜRKİYE. E-posta: emre.cetinkaya@hacettepe.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-0097-537X.

biçimbirimlerden ibarettir (Bybee vd. 1994a: 176; Bussmann 1996: 754). Kiplik mantıkta konuşurun önerme karşısındaki tutumu, olasılık ve gereklilik zıtlığıyla yansıtılmaktadır. Olasılık temelde bilginin doğruluk değeriyle ilgiliyken; gereklilik dış dünyadan kaynaklı yükümlülük ifadeleriyle ilintilidir. Fakat bilgi ve yükümlülük ifadelerinin her daim birbirinden kesin sınırlarla ayrıldığını söylemek mümkün değildir. Örneğin konuşur tarafından alıcıya iletilen izin ifadeleri, bünyesinde doğal bir yükümlülük anlamı taşımaktadır. Fakat buna ek olarak, alıcının konuşura izin verip vermeyeceği olasılıkla yani bilgi kipliğiyle de ilişkilidir.¹

Yukarıda bahsedilen iki temel kiplik anlamın dışında, konuşurun iç yeterliliklerini kapsayan *devinim kipliği* [dynamic modality], bazı dilbilimcilere göre üçüncü anlamsal alanı oluşturmaktadır (Palmer 2001: 9). Coates'e göre yükümlülük ve devinim isimlendirmeleri, bahsedilen kiplik ifadelerin yalnızca çekirdek anlamlarını yansıtır çevresel anlamlarını göz ardı ettiği için yetersizdir. Ona göre *kök kiplik* [root modality] terimi, iki kiplik tür arasındaki anlamsal geçişgenliği yansıtan tarafsız bir isimlendirmedir (1988: 20). Bu çalışmada da olasılık üst başlığında, bilgisel olasılık ifadelerine ek olarak kök kiplikle kesişim kümeleri bulunan olanaklılık ve olabilirlik bildiren ifadelere yer verilecektir.

2. Olasılığın Üç Hali: Olanaklılık, Olabilirlik ve Bilgisel Olasılık

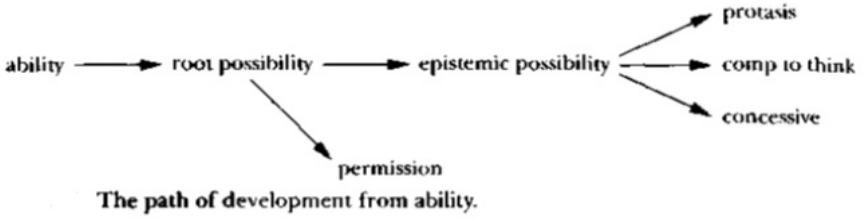
Kiplik bir alan olarak olasılık olanaklılık, olabilirlik ve bilgisel olasılık alt anlamsal alanlarını kapsayan bir çatı ulamdır. Birbirinden farklı semantik değerlere sahip olan bu alt anlamsal alanlar, tarihsel olarak birbirinden gelişmesi ve aralarındaki anlamsal geçişgenlikten dolayı ortak paydalara sahip üç farklı alt kümeyi oluşturmaktadır. Buna ek olarak bu ifadeler birçok dünya dilinde ortak işaretleyiciyi paylaşmaktadır (bk. Bybee ve Fleischman 1995). Örneğin, Türkçe önermelerin bulunduğu (1) a-b-c örneklerinde *-(y)Abil-* işaretleyicisi, sırasıyla olanaklılık, olabilirlik ve bilgisel olasılık ifadelerini kodlamaktadır.

- (1) a) İsteddiği zaman hızlı koşabilir. [Olanak]
- b) İçeri gelebilirsin. [Olabilirlik]
- c) Su içmeye çıkmış olabilir. [Bilgisel Olasılık]

Yukarıdaki önermelerde üç farklı semantik değere sahip olan *-(y)Abil-* biçimbiriminin hangi anlamının öncül olduğu art-zamanlı semantik haritalarla takip edilebilmektedir. Etimolojik bakımdan, *-(y)Abil-* biçimbiriminin eşdeğeri Eski Uygurca *-u bil-* biçimbirimi, sadece öğrenilmiş yetenek ifadeleri işaretlemekteydi. Daha sonra bu biçimbirim, sırasıyla izin ve bilgisel olasılık ifadelerini de kodlamıştır (Rentzsch 2013: 136). Bybee vd.'ne göre bu durum dil evrenseli sayılabilecek ölçüde dünya dillerinde yaygındır (1994: 240-241).

¹ Türkçe bilgi kipliğiyle ilgili ayrıntılı çalışmalar için Hirik 2014 ve Kerimoğlu 2010'a; yükümlülük kipliği için ise Corcu 2003 ve Aslan Demir 2008'e bakılabilir.

Şekil 1. Bybee vd. (1994)'e göre olasılık kipliğinin semantik haritası

Yukarıdaki semantik harita Türkçe *-(y)Abil-* biçimbiriminin gelişim çizgisi göstermekle birlikte, benzer bir durumu Çağdaş Uygurca için söylemek mümkün değildir. İlk olarak Doğu Orta Türkçesinde görülen *-A al-* bileşiği, *-U bil-*'in aksine semantik gelişimini izin ve bilgisel olasılık yönünde devam ettirmemiştir. Bugün Çağdaş Uygurcada etimolojik açıdan *-A al-* yapısının devamı *-(y)Ala-* biçimbirimi sadece yeterlilik ifadelerine gönderimde bulunmaktadır (Dwyer vd. 2009: 177). Bu durumun nedenlerinden birisi, aynı dönemde olabilirlik ifadeleri için *-sA+bol-*; bilgisel olasılık ifadeleri için *-(I)ş+mümkün* bileşiğinin gelişmiş olmasıdır. Aslında edimbilimsel görgüller için içine dahil olduğunda olasılık ifadelerinin bütün alt anlamsal alanları arasında anlamsal geçişten bahsetmek mümkündür. Bu yüzden bu çalışmada da yukarıda bahsedilen üç işaretleyici olasılık üst başlığında değerlendirilecektir.

3. Çağdaş Uygurcada Olasılık İşaretleyicileri

3.1. Bağımlı Biçimbirimler

3.1.1. {-GAy}

Eski Uygurcadan itibaren takip edilebilen *-GAy* biçimbirimi, dönem üzerinde yazılan dilbilgisi kitaplarında genellikle gelecek zaman başlığı altında değerlendirilmektedir (Gabain 1974: 115, Eraslan 2012: 343). Johanson'a göre bu durumun sebebi, ilgili biçimbirimin görece geleceğe konuşlanan istek ifadelerini kodlamasıdır (2008: 490). Aslında iki görüşün de doğru fakat eksik olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü *-GAy* biçimbirimi istek bildiren veya bildirmesin her daim geleceğe konuşlanır. Bu yönüyle *gerçek dışı* [irrealis] bir işaretleyicidir. Fakat bu durum *-GAy* biçimbiriminin doğrudan gelecek zaman olarak sınıflandırması için yeterli bir ölçüt değildir. Çünkü gelecek zaman doğası gereği beraberinde kiplik anlamlar da taşımaktadır. *-GAy* biçimbirimi için Johanson'un bahsettiği gibi istek bunlardan birisidir fakat tamamı değildir.² İsteme ifade etmediği durumlarda bu biçimbirim bilgisel olasılık ifadelerine gönderimde bulunmaktadır:

(2) *Vu Yuñ xelpetniñ nēmilerni eytqanliqini keyinki babtın añlığaysız.* (SB4 120)

“Vu Yun hazretlerinin neler söylediğini bir sonraki bölümden dinleyeceksin.”

(3) *Andin Van Çiñiñ uvisiğa qorşap tēgiş qilğay.* (SB4 314)

“Daha sonra Van Çin'in yuvasına saldıracak.”

² Batı Orta Türkçesinde etimolojik olarak *-GAy* biçimbirimine dayanan istek işaretleyicisi *-A*, standart dilden 17.yüzyılda çekilmeye başlamıştır detaylar için bkz. Adamović 1985 ve Johanson 2014. Aynı işaretleyicinin Batı Orta Türkçesindeki kullanım sıklığındaki dil ilişkilerinin rolü için ise Demir ve Aslan Demir 2014'e bakılabilir.

Yukarıdaki önermeler (2 ve 3)'de görüleceği gibi, *-Gay* biçimbirimi olasılık işaretlemektedir. Fakat aynı biçimbirim olasılık semantiğinin kesinlik derecesiyle ilgili bir ayırmada bulunmamaktadır. Aslında Çağdaş Uygurcada bağımsız biçimbirimlerin neredeyse tamamı kesinlik derecesine doğrudan atıfta bulunmaz. Bu durum, daha çok kiplik zarflar ve kiplik yüklemelerle şekil almaktadır.

3.1.2. {-sA}

Türkoloji literatüründe genellikle şart kipi, şart-dilek kipi, şart zarf-fiili gibi farklı üst başlıklarda ele alınan *-sA* biçimbirimi, sınırları her zaman keskin olmamakla birlikte, yan ve temel cümlede birbirinden farklı semantik değerlere sahiptir. Yan cümle işaretlediği durumlarda şart; temel cümle işaretlediği durumlarda istemenin farklı derecelerini işaretleyen bu biçimbirimin, iki işlevindeki ortak nokta Johanson'un da belirttiği gibi her durumda *varsayımsal* [hypotetic] bir anlamı kodlamasıdır (2009: 491). Bu sebeple bu bölümde de varsayımsal işaretleyici terimi kullanılacaktır.³

Varsayımsal işaretleyicinin olasılık bildirdiği durumlar, çoğunlukla yan cümle işaretlediği önermelerde ortaya çıkmaktadır. Bu anlam, (4 ve 5)'te olduğu gibi çoğunlukla kesinlik derecesi düşük önermelerden oluşmaktadır.

(4) *Hey iplas döyüz, öltürseñ balduraq öltür, dep tilledi.* (SB4 100)

“Hey, pis deyyuz, öldürecekseñ hemen öldür, diye konuştu.”

(5) *Siler el bolsañlar, men Senşi Şahiğa melum qilip silerge katta emel inam qilimen.*

“Siz biat ederseniz, ben Şensi Hükümdarına bilgi verip, sizleri güzel hediyelerle ödüllendireceğim”

Burada not edilmesi gereken bir başka konu ise, Çağdaş Uygurcada *-sA* biçimbiriminin yan cümle işaretlediği durumlarda zaman işlevi de bildirebilmesidir (Öztürk 2015: 85). Bu durumda ilgili biçimbirimin işaretlediği varsayımsal anlam tamamen ortadan kalkmaktadır. Örneğin (6)'da *-sA* biçimbirimi, temel cümleyle öncelik-sonralık ilişkisine gönderimde bulunmaktadır.

(6) *Qarısam tağnin epti xeherlitek qilidu, Çaqsas mezmüttek turidu.*

“Bakıyorum da dağın görünümü tehlikeli duruyor, Çaksas (şehir) çoşkun gibi gözüküyor.”

3.1.3. {-(A/U)r/-mAs}

Farklı alt gruplara mensup Türk dillerinde olduğu gibi Çağdaş Uygurcada da *geniş zaman* [aorist] olumlu ifadelerde *-(A/U)r*; olumsuz ifadelerde *-mAs* biçimbirimiyle işaretlenmektedir. Aslında bu işaretleyicilerin birincil işlevinin *odaksız olmayan* [non-focal] bir şimdiki zaman işaretlemek olduğu yönünde görüşler olmakla birlikte (Johanson 1994, Rentzsch 2005), bu bölümde ilgili biçimbirimlerin olasılık bildirdiği durumlara odaklanılacaktır.

Türkçenin aksine Çağdaş Uygurcada kullanım sıklığı dar olan geniş zaman biçimbirimleri, olasılık işaretlediği durumlarda, konuşurun önermenin gerçekliğine dair tutumunu güçlüdür. Fakat, konuşurun önermede ortaya çıkmasını beklediği eylemin gerçeklik veya gerçekleşebilirliğine olan güveni, dış dünya gerçeklerini hedef almaz.

(7) *Sen kömülseñmu biraq ülgen kömülmes hêçqaçan.* (YUG 12)

³ Varsayımsal işaretleyicinin Türkçe isteme bildirdiği durumlar için bk. Aslan Demir 2007.

“Sen gömülse de şahsiyetin gömülmez asla”

Aslında önerme (7)’de *héççaçan* “asla” zarfı önermede ortaya çıkan olasılık anlamını güçlü gerekçelerle sunmaktadır. Ancak bu durum *-mAs* biçimbiriminin olasılık işlevini üstlenmediğini değil kiplik zarflarla ortaya çıkabilme uyumuna işaret etmektedir.

3.1.4. {-(y)AlA-}

Sınırlar-arası [intraterminal] bir görünüş işaretleyen *-A* zarf fiili ve gerçek anlamını yitirmiş *al-* eyleminin dilbilgiselleşmesinden meydana gelen *-(y)AlA-* biçimbirimi, Türkçe *-(y)Abil-* biçimbiriminin aksine sadece devinim bildiren bir olasılık kipliği işaretlemektedir.

(8) *Ular erşiela, textisarada öziniñ karamlirini bimalal namayan qılalaydu.* (SB4 133)

“Onlar, tanrı tahtı ölüler diyarında kendi kerametlerini çekinmeden gösterebiliyorlar.”

(9) *Beş yüzdin artuk ademniñ hemmisini tirik tutup ketti, birerimu qeçip qutulalmidi.* (SB4 90)

“Beş yüzden fazla adamın hepsi canlı olarak ele geçirildi, birisi bile kaçamadı.”

Bu durumun sebeplerden ilki şüphesiz *-(y)AlA-* biçimbiriminin *-(y)Abil-* biçimbirimine göre görece daha yeni bir işaretleyici olmasıdır. İlk olarak Doğu Orta Türkçesinde görülen bu biçimbirimin izin ve bilgisel olasılık ifadelerini kodlamamasının bir başka sebebi de aynı dönemde bu anlamsal alanlar için farklı işaretleyicilerin gelişmesidir.

3.2. Biçim-Sözdizimsel Yapılar

3.2.1. {-sA+bol-}

Hipotetik işaretleyici *-sA*’ya eklenen *bol-* “ol-” art-eylemi, Çağdaş Uygurcada izin ifadelerini kodlamaktadır. Rentsch’e göre bu biçimbirim Babürname’de (1526-1528) izin işlevine ek olarak bilgisel olasılık ifadelerini de kodlamaktadır (2001: 85). Bugün ise Çağdaş Uygurcada *-sA+bol-* bileşiği bilgisel olasılık işlevini *-(I)ş+mümkün* yapısına bırakmıştır. Ancak daha önce de değindiğimiz gibi bağlamsal okumalarla izin ifadeleri bilgisel olasılık ifadelerine gönderimde bulunabilir.

Tömür’e göre *-sA+bol-* bileşiği gereklilik ifadelerine gönderimde bulunmaktadır. Fakat gene ona göre bu yapı sıradan yeterlilik ifadelerinden farklı olarak izin ve onaylama bildirmektedir (2003: 317). Aslında Tömür’ün ifadeleri işlev açısından doğru olmakla birlikte, bu çalışmada izin ve onaylama ifadeleri, yükümlülük bildiren olasılık ifadeleri içerisinde değerlendirilmektedir.

(10) *Su isidi, emdi işletsniñ bolidu* (MUG 318)

“Su ısındı, şimdi kullanabilirsiniz.”

(11) *İş tügidi, emdi ketseñler bolidu.* (MUG 319)

“İş bitti, şimdi gidebilirsiniz.”

Önerme (11)’de görüleceği gibi konuşurun alıcıya izin temelinde bir gönderimde bulunmaktadır. Ancak aynı önermeden edimbilimsel görgüller dikkate alındığında “gitme olasılığınız var” gibi bilgisel olasılık temelinde bir okumaya ulaşmak mümkündür. Bu durumun sebebi yukarıda da bahsettiğimiz gibi izin ve yeterlilik

ifadelerinin bünyesinde doğal bir olasılık anlamı da barındırması ve bu anlamsal alanların art zamanlı olarak birbirinden gelişmesidir.

3.2.2. {-sA+kerek}

Çağdaş Uygurca, çoğunlukla bilgisel olasılık ifadelerini kodlayan *-sA+kerek* yapısı, bazı dilbilgisi kitaplarında gereklilik üst başlığında incelenmektedir. Mesela Öztürk'e göre bu yapı, beklenen eylemin muhtemel olduğunu, tahmin edildiğini ve yapılması gerektiğini bildirir (2015: 88). Aslında Öztürk'ün ifadelerini incelediğimizde, bir eylemin gerçekleşmesinin muhtemel olması ve konuşur tarafından tahmin edilmesi doğrudan olasılık kapsamında kaldığını söyleyebiliriz. Zaten aşağıda Öztürk'ten alınan örneklerden görüleceği üzere, ilgili yapı bilgisel olasılık ifadelerini farklı kesinlik skalalarında işaretleyebilmektedir.

(12) *Oylaymen ki, siz şu künlerde her qaçañqidin yaxşı bolsiñiz kerek*

“Düşünüyorum da siz bu günlerde her zamankinden daha iyi olmalısınız.”

(13) *Bu toplamdiki rubaiyeler yeni rubaiyçiliqmizniñ bir qeder yaxşıraq ulgiliri bolsa kerek.*

“Bu derlemedeki rubailer, yeni rubailiçimizden çok güzel örnekleri olmalı.”

Burada belirtmemiz gerekir, yukarıdaki önermelerin (12 ve 13), Türkçe çevirisinde *-mAll* biçimbiriminin kullanılması, önermeleri gereklilik ifadesiyle sunmamaktadır. Çünkü Türkçe dilbilgisi kitaplarında gereklilik veya zorunluluk başlığında değerlendirilen *-mAll* biçimbiriminin tek işlevi bu değildir. Bundan başka (12)'nin Türkçe çevirisinde olduğu gibi doğrudan olasılık ifadelerini de kodlamaktadır ve olasılık işaretlediği durumlarda kesinlik derecesi yüksek ifadelerle gönderimde bulunmaktadır.

3.2.3. {-(I)ş+mumkin}

İsim fiil eki *-(I)ş* üzerine eklenen, Arapça kopya *mumkin* yüklemleştircisi, Çağdaş Uygurca bilgisel olasılık ifadelerini kodlayan en yaygın biçimbirimdir. Türkçe eşdeğeri *-mAk+gerek* yapısındaki, isim fiil eki *-MAk* Çağdaş Uygurca için artık arkaiktir. Bu biçimbirimin kullanımı çoğunlukla şiir diliyle sınırlıdır.

(14) *Siz ete uni körişiñiz mumkin.*

“Sizin yarın onu görmeniz mümkün.”

(15) *Qariğanda Eli öyde boluşı mumkin.*

“Görünene göre Ali evde olmalı.”

-(I)ş+mumkin bileşiğinin olumsuz *değişken* (suppletive) yapıdadır (Yakup 2009a: 483). Farklı fiil çekim paradigmalarında olduğu gibi olumsuzluk eki *-mA* bu yapıda görülmez. Bunun yerine isim fiil eki *-(I)ş* yerini başka bir isim fiil *-mAsIIq'*a bırakır.

(16) *Bizniñ bu yerge barmaşlıqımız mumkin.* (MUG 267)

“Bizim buraya gitmeyebiliriz.”

3.3. Sözlüksel İşaretleyiciler

3.3.1. Kiplik Zarflar

Çağdaş Uygurca olasılık işaretleyen bağımlı biçimbirimler ve biçim sözdizimsel yapılar, doğrudan gerçeklik skalası içerisinde bir ayırmda bulunmaz. Bu yüzden olasılık ifadeleri çoğunlukla kiplik zarflarla desteklenir veya doğrudan kiplik zarflar aracılığıyla işaretlenir. Burada çalışmanın sınırları gereği bütün kiplik zarflar ele

alınmayacak olup, *kesin dışılık* < *orta kesinlik* < *kesinlik* skalası içerisinde farklı noktalara konuşlanan belirli örneklere odaklanılacaktır. Ayrıca belirtelim, Çağdaş Uygurca sözcük türü olarak zarflar, yüklemleştirici olarak da kullanılabilir. Bu yüzden kiplik zarflar ve kiplik yüklem başlığında ortak bağımsız biçimbirimler bulunmaktadır.

Kiplik zarflar olarak *éhtimal* “belki, herhalde” ve *belkim* “belki” kesin dışılık veya orta kesinliğe konuşlanan önermeleri işaretlemektedir.

(17) *U bizni körmedi éhtimal.*

“Herhalde o bizi görmedi.”

(18) *Ekberniñ niyiti yaxşidu belki.*

“Ekberin niyeti iyiydi belki.”

Orta kesinliğe konuşlanan *texminen* “tahminen” ve *añlişimçe* “duyduğuma göre” ise, konuşurun belirli gözlemler ışığında önermeye bakış açısını yansıtmaktadır. Fakat bu gözlemler önermeyi güçlü gerekçelerle desteklememektedir. Bu yüzden bu zarflar, kesinlik çizgisinin pozitif yöndeki en üst basamaklarını işaretleyememektedir.

(19) *Bugünki yiğingä ellik miñ texminen qatnaştı.*

“Bugünkü toplantıya tahminen beş yüz kişi katıldı.”

(20) *Añlişimçe, Vencu aymiqidiki leşker küçi aciz imiş. (SB4 304)*

“Duyduğuma göre, Vencu kabilesindeki asker gücü kötü durumdaymış.”

Somut gerçeklikler doğrultusunda önermeyi kesinlik skalasında güçlü bir konuma yerleştiren *qariğanda* “görünene göre” zarfı, konuşurun gözlemlerini güçlü gerekçelendirmesiyle ortaya çıkmaktadır.

(21) *Qariğanda, canabliri toqmaq oynitişqa usta oxşımamdila, dèdi. (SB4 241)*

“Görünene göre siz de odun kullanmakta ustaya benziyorsunuz, dedi.”

3.3.2. Kiplik Yüklemeler

Zarf olarak kullanımına benzer şekilde, yüklemleştirici olarak kullanıldığı durumlarda da olasılık bildiren *éhtimal*, gene zarf kullanımına benzer şekilde kesin dışılık ve orta kesinliğe konuşlanan önermeler işaretlemektedir.

(22) *Bügün yağmur yağışı éhtimal.*

“Bugün yağmur yağması muhtemel.”

Orta kesinlik ve kesinlik ifadeleri işaretleyen *oxşa-* “benze-” eylemi, konuşurun belirli gözlemler doğrultusunda önermeye olan güvenini işaretlemektedir.

(23) *Uniñ bu iştin xeviri yoq oxşaydu*

“Onun bu işten haberi yok gibi duruyor”

(24) *Yamğur yağidiğan oxşaydu.*

“Yağmur yağacağı benziyor.”

4. Kiplik İlgeçler

4.1. Deg

İlgeçler genellikle ad veya ad soylu sözcüklere ilişkilendirilir. Fakat örneğin Çağdaş Uygurca ad ve ad soylu sözcüklerle birlikte ortaya çıktığında benzetme işlevi gören *deg*

“gibi” ilgeci, bitimli eylemleri takip ettiğinde bilgisel olasılık ifadelerine kodlamaktadır.

(25) *Ambal xénim barmisa, çekindürgili bolmiğudek, dèdi.* (SB4 163)

“Hanımefendi gitmezse çekilmeyecekler gibi, dedi.”

(26) *Ambal xénimni uniñga çètip qoysaq, taza par kelgudek.* (SB4 165)

“Hanımefendiyi onunla evlendirirsek, iyi olacak gibi.”

5. Sözdizimsel İşaretleyiciler

Çağdaş Uygurca sözdizimsel kiplik işaretleyicileri, sözlüksel işaretleyicilere benzer şekilde nicelik olarak genişir ve işlev olarak kesinlik derecelerinin farklı skalalarını işaretlemektedir. Bu bölümde de bütün sözdizimsel işaretleyicileri ele almak yerine, kesinlik derecesine göre belirli örnekler üzerinde durulacaktır.

5.1. Perez qil- / texmin qil-

Ad soylu *perez* “varsayım” ve *texmin* “tahmin” sözcüklerine eklenen *qil-* “kıl-” yardımcı eylemi, konuşurun önermede ortaya çıkan eyleme karşı tutumunu varsayım ile sunmaktadır. Ayrıca Türkçe eşdeğeri *varsayalım* sözcüğüyle benzer şekilde, (21)’de *perez qil-* öbeği, sıklıkla üçüncü kişi gönüllülük işaretleyicisi *-(A)yII* ile ortaya çıkmaktadır.

(27) *Bir vezipetke duç kèlidiganliqimizni perez kilayli.*

“Böyle bir durum karşısında kaldığımızı varsayalım”

(28) *Seni kètip qaldıgu dep texmin qilğan idim.*

“Senin gittiğini düşünmüştüm.”

5.2. Dep Oyla-

Dilbilgiselleşmiş zarf eylem *dep* “diye” ve takip eden *oyla-* “düşün-” eylemi, kılıncının önermede ortaya çıkan bilgiye karşı tutumunu bireysel görüşleri doğrultusunda sunmaktadır.

(29) *U alemge ketken gocamniñmu közi yumular dep oylidi.* (SB 142)

“Öbür dünyaya giden hocamın da gözü arkada kalmaz diye düşündü.”

(30) *Can Şikeyniñ maña gunah artip yürgenliki bikar emes iken- de, dep oylidi.* (SB 251)

“Can Şikey’in bana bunca zamandır neden eziyet ettiği ortaya çıktı, diye düşündü.”

Yukarıdaki önermelerden ilki olan (22)’de konuşurun önermeye bakış açısı orta kesinliğe konuşlanmaktadır çünkü gönderici hayata geçmesini beklediği bireysel bir isteğini düşünmektedir. Diğer taraftan (23)’te konuşur belirli gerekçeler ışığında gerçekleşen eylemin sebebi hakkında karar vermektedir. Böylelikle önerme kesinlik derecesi yüksek bir konumda sunulmaktadır. Yani *dep oyla-* bileşiği tek başına konuşurun tutumunu gerçeklik skalası içerisinde belirli bir noktaya konuşlandırmamaktadır. Burada belirtelim, Çağdaş Uygurca *oyla-* eylemi, (21 ve 22)’de olduğu gibi üzerine ek alıp ikinci sesi açık hece durumunu düştüğü için *a-i* nöbetleşmesi görülmektedir (detaylar için bk. Yakup 2009b).

5.3. Mümkünlük+ iyelik + bar/yok

Bıçım-sözdizimsel yapılar da bahsettiğimiz dilbilgiselleşmiş *-(I)ş mümkün* bileşimine ek olarak, *mümkünlük* “olası” sözcüğüne eklenen *bar/yoq* ekleriyle adsıl olasılık ifadeleri kurulmaktadır. Bu yapılar ister olumlu ister olumsuz olsun, konuşurun önermeye gerçekleşebilirliğine olan güvenini güçlü bir olasılıkla sunmaktadır.

(31) *Bu işni emelge aşuruniñ mümkünligi bar/yoq.*

“Bu işi hayata geçirmenin mümkünü var/yok”

Sonuç

Bu yazıda, Türk dilleri ailesinin Doğu veya Güneydoğu koluna mensup olan Çağdaş Uygurcanın olasılık işaretleyicileri standart Uygur yazı dilinden örneklerle ele alınmaya çalışılmıştır. Olasılık üst başlığının olanaklılık, olabilirlik ve bilgisel olasılık alt anlamsal alanlarını dile kodlayan bu işaretleyiciler bağımlı biçimbirimler, biçim sözdizimsel yapılar, bağımsız biçimbirimler ve söz dizimsel işaretleyiciler olmak üzere dört ana başlıkta toplanmıştır. Bunlardan dilbilgiselleşmiş yapılar olan bağımlı biçimbirimlerin ele alındığı bölümde, işaretleyicilerin çok anlamlılığına vurgu yapılmakla birlikte, daha çok olasılık işaretledikleri durumlara odaklanılmıştır. Örneğin *-Gay* biçimbirimi *yükümlülük>isteme* kipliğine gönderimde bulunmasına ek olarak bilgisel olasılık skalasının farklı derecelerine de atıfta bulunmaktadır. Bağımsız biçimbirimlerin nicelik olarak geniş olmasından dolayı, kiplik zarf ve yüklemelerden olasılık alt anlamsal alanlarını işaretleyen belirli örnekler üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Benzer şekilde söz dizimsel işaretleyiciler içerisinde olasılık kipliğinin farklı derecelerine konuşlanan işaretleyicilere odaklanılmıştır. Ayrıca aynı bölümde, *ad+ yardımcı eylem, eylem+ zarf eylem+ yardımcı eylem* ve *ad+ iyelik+ ad* gibi farklı söz dizim stratejilerine yer verilmiştir. Elbette bu makaleyle konu bütünüyle sonlandırılmış değildir. Çağdaş Uygurca konuşma dilini hedef alan araştırmalar yapıldığında olasılığın farklı boyutları ve işaretleyicileri ortaya çıkacaktır.

Kısaltmalar

bk. bakınız

kr. karşılaştırınız

SB: *Su Boyide* “Su Boyunda”

MUG: Modern Uyghur Grammar

YUG: Yeni Uygur Türkçesi Grameri

Kaynakça

- ADAMOVIĆ, Milan (1985). *Konjugationsgeschichte der türkischen Sprache*. Leiden: E. J. Brill.
- ASLAN, Sema (2007). “İstek Kipliği, Gerçeklik ve Gerçekleştirilebilirlik.” VII. Uluslararası Dil, Yazın ve Deyişbilim Sempozyumu Bildiri Kitabı. Cilt I. Konya: Selçuk Üniversitesi Yay. 581-590.
- ASLAN DEMİR, Sema (2008). *Türkçede İsteme Kipliği Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*. Ankara: Grafiker.
- BUSSMANN, Hadumod (1996). *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*. London-New York: Routledge.
- BYBEE, Joan ve diğerleri. (1994). *The evolution of grammar: Tense, aspect and modality in the languages of the World*. Chicago: The University Chicago Press.
- BYBEE, Joan ve Suzanne Fleischman (1995). “Modality in grammar and discourse: An introductory essay.” *Modality in Grammar and Discourse*. Ed. Bybee Joan, Fleischman, Suzanne. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing. 1-14.

- CORCU, Demet (2003). *A Linguistic Analysis of Necessity as a Part of the Modal System in Turkish*. Yüksek Lisans Tezi. Mersin: Mersin Üniversitesi.
- DEMİR, Nurettin, Sema ASLAN (2010). “*Sıklık Kopyası Örneği Olarak İstek Eki –(y)A.*” *Turkish Studies* 5/4: 276-290.
- DOERFER, Gerhard (1971). *Khalaj Materials*. Bloomington: Indiana University Press.
- DWYER, Arinne ve diğerleri. (2009). *Greetings from Teklimakan: A handbook of modern Uyghur, vol. 1*. Lawrence, KS: KU [Kansas University] Scholar Works.
- GABAIN, Annemarie (1975). *Alttürkische Grammatik*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- HİRİK, Seçil (2014). *Türkiye Türkçesinde Bilgi Kiplikleri*. Doktora Tezi. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi.
- JOHANSON, Lars (1994). “*Türkeittürkische Aspektotempora*”. Rolf Thieroff ve Joachim Ballweg (eds.) *Tense Systems in European languages*. Tübingen. 247-266.
- JOHANSON, Lars (1998). “*The History of Turkic*”. *The Turkic Languages*, 81-125. Ed. Johanson, Lars ve Csató, Éva Ágnes.
- JOHANSON, Lars (2008). “*Modals in Turkic*.” In Hansen, Bjoern ve de Haan, Ferdinand (ed.) *Modals in the languages of Europe. A reference work*. (Empirical Approaches to Language Typology 44.) Berlin/New York: Mouton de Gruyter. 487-510.
- JOHANSON, Lars (2014). “*A synopsis of Turkic volitional moods*”. *Turkic Languages* 18: 19-53.
- KERİMOĞLU, Caner (2010). “*Türkiye Türkçesinde Bilgi Kipliği İşaretleyicileri Üzerine: Kesin Dışılık*”. *Turkish Studies* 5/4: 434-478.
- ÖZTÜRK, Rıdvan, (2015). *Yeni Uyghur Türkçesi Grameri*. 3. Baskı, Ankara: TDK.
- PALMER, F. Robert, (2001). *Mood and Modality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- RENTZSCH, Julian (2005). *Aspekt im Neuigurischen*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- RENTZSCH, Julian (2011). “*Modality in the Baburnama*.” *Turkic Languages* 15/1: 78-123.
- RENTZSCH, Julian (2013). “*Türk Dillerinde Kipsellik ve Kipselliğin Anlambilimsel Haritası*.” *bilig* 67: 129-168.
- TÖMÜR, Hemit, (2003). *Modern Uyghur Grammar (Morphology)*. (Çev. Anne Lee). İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat 3.
- YAKUP, Abdurishid (2009a). “*Necessity Operators in Turkish and Modern Uyghur*.” *International Journal of Central Asian Studies*, 13: 479-492.
- YAKUP, Abdurishid (2009b). “*Uyghur umlauting: Characteristics, diachronic aspects, consequences and triggers*.” *Turkic Languages* 13: 34-60.